

Adam KOLA

Transformace, postkomunismus, postkolonialismus, postmodernismus. Paradigmata středoevropské literatury po roce 1989¹

„Komunizm rozpadł się w 1989 roku niczym domek z kart“.² Je to už dvacet let po pádu komunizmu a rok 1989 je symbolickým koncem rozdílu mezi Západem a Východem. Přitom si uvědomujeme, že reálný konec komunismu a začátek nové doby dopadl jinak v Polsku, jinak v Československu a ještě jinak v zemích bývalé Jugoslávie. K označení této post- doby používáme několik termínů, které jsou v přímé závislosti na vědní disciplíně a oboru. Závisí to také na národní a nadnárodní tradici, skrytých jazykových kalcích, módních metaforách, konečně i na individuálním naturelu vědců. Říkáme: transformace, postkomunismus, postsocialismus a také – když mluvíme o kulturních fenoménech – postmodernismus, a – teď velmi často – postkolonialismus. Existují také lokální termíny: v Polsku je III. a IV. Rzeczpospolita, na Balkánském poloostrově – postjugoslavismus, postjugokomunismus, posttitoismus³ a v uměnovědě se hovoří o kritickém proudu.⁴ Všechny ty pojmy jsou známé a – více či méně – precizně definované.

¹ Publikace vznikla díky finanční podpoře Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.

² J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk: słowo/obraz – terytoria 2001, s. 5.

³ M. Dąbrowska-Partyka, *O potrzebie wątpliwości – czy możliwa jest „trzecia droga”?*, [in:] *Kultury słowiańskie między postkomunizmem a postmodernizmem. 1989-2004*, (ed). M. Dąbrowska-Partyka, Kraków: WUJ 2009, s. 188.

Pro mě je zajímavý jen jeden z aspektů. Proč my, jako poloperiferie, jsme tak snadno přistoupili na jednostranný a jednosměrný diktát z centra a proč jsme považovali onen diskurs a ony termíny za všezávazné a vhodné k aplikaci v oblasti celé střední a východní Evropy. Vypadá to ve výsledku tak, jako by všechny byly bez tradice a kontextu a jako bychom i my byli bez vlastní tradice a kořenů. Zajímavější je to, že v praktickém životě, v analýzách a při interpretaci si můžeme povšimnout lokálního, někdy přímo diametrálního rozdílu, například mezi Českou republikou a Slovenskem, mezi Polskem A (západní) a B (východní), mezi metropolemi jako Praha nebo Varšava a provinciemi atd. Přitom teoretické a filozofické uvažování jsme importovali povětšinou ze západní Evropy a Spojených států.

Zvláštní dva termíny jsou – na jedné straně – velmi expanzivní, na druhé nemají v podstatě nic společného se střední a východní Evropou: jsou to postmodernismus a postkolonialismus. Jeden i druhý jsou velmi populární a byly používány jako univerzální klíč – anebo spíše paklič, který může otevřít dveře do středo- a východoevropské kultury, nástroj, který dokáže vyřešit každý problém, jako nejlepší jazyk a klasifikace pro postkomunistický svět. Všechno je to zdání, iluze, více zatemňuje, než vysvětluje. Úspěch termínů postmodernismu a postkolonialismu – v jazyce sociologie vědy – by bylo možné vysvětlit jako módu a vítězství nového nad starým, plurality a svobody nad modernistickou homogenitou.

Návrh a pojetí postmodernismu Haliny Janaszek-Ivaničkové z knížky *Nowa twarz postmodernizmu* je něco víc, než jsem psal výše. Autorka ukazuje na jedné straně univerzální, globální aspekty postmodernistické kultury (také literatury), na druhé – zdůrazňuje jejich lokální, středo- a východoevropské realizace. Nemění to nic na tom, v principu postmodernismus má stejné, identické vlastnosti jak na Západě, tak na Východě. Autorka uvádí:

„Rytmu postmodernizmu zachodniego są odmienne od rytmów postmodernizmu środkowoeuropejskiego, ale cenralny problem nowoczesności, z którym ponowoczesność się zмага od lat sześćdziesiątych, jest w swej strukturze głębokiej taki sam na Zachodzie, jak i naWschodzie. Jest nim autorytarny, totalizujący i totalitarny charakter nowoczesności zapatrzonej w swoje wielkie metanarracje lewicowe lub prawicowe, wielbiącej Rozum instrumentalny, niezłomną logikę dziejów, niewidzialną rękę rynku (czyli inaczej mówiąc, samoregulujący się system kapitalizmu) lub też mądrość kolektywną, która w czasach komunistycznych uosabiać miała partia. Nowoczesność tego pokroju, autorytarna i redukcjonistyczna, usiłuje wielość rzeczywistości zamknąć w jednej wszechwyjaśniającej

⁴ Srov. I. Kowalczyk, *Cialo i władza. Polska sztuka krytyczna lat 90.*, Warszawa: Sic! 2002; P. Piotrowski, *Awangarda w cieniu Jałty. Sztuka w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1945–1989*, Poznań: Rebis 2005.

Transformace, postkomunismus, postkolonialismus

formule, czemu postmodernizm przeciwstawia wielość opcji, tolerancję, pluralizm i małe narracje“.⁵

Je možné souhlasit s některými tezemi týkajícími se rozdílu mezi postmodernismem v západní a východní/střední Evropě, nepozorovatelné je však na deklarativní úrovni sjednocovatelná moc tohoto směru a myšlenky. Ještě štěstí, že interpretační praxe v knize Janaszek-Ivaničková ukazuje na citlivost k lokálnímu kontextu. Třeba pamatovat, že nástroje a interpretační schémata jsou odvozena ze západní tradice, naopak moje návrhy usilují tento západocentrismus literárněvědného diskursu překonat.

Musíme dát za pravdu těm, kdož tvrdí, že po roce 1989, tedy v devadesátých letech 20. století, byl postmodernismus v našem prostředí něčím výjimečným, vědecký plodným a nosným, osvěžujícím. Nyní musíme nalézt něco nového, charakteristického pro naše středoevropské prostředí.

Pokud používáme termíny z jiných sociálních věd – například transformace nebo postkomunismus⁶ – problém spočívá v zdánlivě univerzálním pohledu a v potlačení kulturních elementů. Je to následkem charakteru ekonomie, sociologie, politologie anebo mezinárodních vztahů, ve kterých teprve v poslední době jsou mezikulturní rozdíly a lokální kontexty brány v úvahu. Zajímavý je příklad citlivosti na kulturní aspekty sociologické knížky Jadwigi Staniszkis *Postkomunizm. Próba opisu (Postkomunismus. Pokus o popis)*, ve které autorka analyzuje situace v Polsku, Rusku [resp. v Sovětském svazu] a v Číně a zdůrazňuje mezi nimi rozdíly vyplývající nejen z jiných historických zkušeností a cest, z realizace „komunistické utopie“, ale také z kulturních kontextů. Návrh polské socioložky je však pověstnou výjimkou potvrzující pravidlo. Autorka jako sociolog konstatuje:

„Postkomunistyczny porządek, „postkapitalizm” (jak to celnie przewidziano w dokumentach sowieckich już w lutym 1989 roku), modelowany jest głównie (...) przez oddziaływania geopolityczne i geoeconomiczne. Lokalne różnice, związane z charakterem „przełomu” i tworzywem kulturowym, stopniowo znikają”.⁷

⁵ H. Janaszek-Ivaničková, *Nowa twarz postmodernizmu*, Katowice: Wydawnictwo UŚ 2002, s. 10–11.

⁶ Více terminů – metafor – systémové změny v střední a východní Evropě v knížce M. Łoś a A. Zybortowicza *Privatizing the Police-State. The Case of Poland* (úvod G. T. Marx, London: Macmillan Press 2000): „revolution“, „two-step revolution“, „transition“, „(systemic) transformation“, „path dependency“, „multiple transformation“, „negotiated revolution“, „conspiracy“ (s. 10-14), a také „privatizing the police-state“ (s. 19–21 a jiné).

⁷ J. Staniszkis, op. cit., s. 10–11.

Sociologická makroperspektiva už teď dominuje, ona kulturní citlivost zase mizí. Jak tento návrh přeložit do jazyka kulturologie a jak tuto konceptualizace aplikovat na kulturní fenomény? Jak přistupovat ke globální kultuře populární, jak zase k literatuře ne-populární (abychom nepoužívali hodnotící rozdělení na kulturu vysokou a nízkou)? Všechny ty otázky vyžadují odpověď.

Charakteristické je to, co Staniszkis říká o roce 1989:

„W 1989 roku, w owym klimacie sztuczności, gdy stara konstrukcja rozpadała się od jednego podmuchu, postanowiłam zajrzeć za kulisy „przełomu“. Moim zdaniem, służył on bowiem przede wszystkim zakamuflowaniu ciągłości.“⁸

W moich kolejnych książkach o końcu komunizmu coraz wyraźniej krystalizowała się teza, že komuniści zdecydowali się na „odgorną rewolucję“ i podzielenie władzą, aby zachować kontrolę i uniknąć dryfowania systému (potwierdzają to w pełni dokumenty sovětské z 1989 roku). Nie chodilo przy tym wprost o ciągłość personalną, lecz raczej o zachowanie sterowności systému, zapobieżenie anarchizacji i implozji“⁹.

Také sociolog, Zdzisław Krasnodębski, ukazuje na nehomogenost transformace. Konstatuje:

„[w] Polsce dokonały się (...) dwie transformacje. Jawna, która polegała na przekształceniu struktur komunistycznego państwa i gospodarki w formalne instytucje demokracji parlamentarnej i gospodarki rynkowej, oraz druga – ukryta – którą była lokalna modyfikacja i ukonkretnienie (interpretacja) nowych instytucji i reguł, by jak najlepiej służyły przetransformowanym elitom komunistycznym i dokooptowanym do nich segmentom dawnej elity opozycyjnej“.¹⁰

Transformace systému, o níž mluví jiný sociolog, Andrzej Zybertowicz, který již delší dobu zkoumá skryté charakteristiky sociálního života, „przebiega jednocześnie według dwóch programów: oficjalnego/jawnego i nieformalnego/ukrytego“.¹¹ Analogicky je to i v jiných státech střední a východní Evropy.¹² Proto

⁸ Ibidem, s. 7.

⁹ Ibidem, s. 8.

¹⁰ Z. Krasnodębski, *Państwo cieni, cień państwa. Katalog błędów założycielskich Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Europa”, č. (13) 151/2004, 30. 06. 2004.

¹¹ A. Zybertowicz *Konstytucja antywartości: jak działają pasożytnicze grupy interesu (czyli przypadek imputacji kulturowej) – uwagi metodologiczne*, [in:] (ed.) A. Pałubicka, G.A. Dominiak, *Aksjologiczne źródła pojęć*, Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, s. 174.

¹² M. Łoś, A. Zybertowicz, op. cit.

Transformace, postkomunismus, postkolonialismus

nemůžeme mluvit o jedné transformaci, jde tu spíše o návaznost než o změnu. Těžko přitom jednoznačně rozhodnout, zda ona shora nařízená transformace systému měla význam pro proměny v kultuře, v literatuře zvláště.

Problém se sociologickým pohledem na středo- a východoevropskou realitu po roce 1989 velmi dobře charakterizují slova Ladislava Holého z knihy *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*:

„Většina sociologických a politologických prací o střední a východní Evropě stále ještě vychází ze sociologického universalismu, který celý tento region chce jako politicky, ekonomicky a do jisté míry i kulturně nediferencovaný celek. Jednotlivé středoevropské a východoevropské země měly až do roku 1989 ve své podstatě shodný politický a ekonomický systém a v současné době procházejí procesem, v kterém lze spatřovat stejný druh transformace z totalitního politického systému na demokratický pluralismus a z centrálně plánované ekonomiky na ekonomiku tržní. Ačkoli jednotlivé země bývalého východního bloku mají mnoho společných rysů, (...) existují mezi nimi význačné rozdíly“.¹³

Tak i sociologické termíny jako transformace anebo postkomunismus, zdánlivě odpovídající skutečnosti střední a východní Evropy, jsou v konečné fázi výjimky, jak ukazuje obvykle univerzální realizace. Byla to etapa charakteristická pro první dekádu 21. století.

Trochu jinak na tento problém ukazuje Maria Dąbrowska-Partyka, která v článku *O potrzebie wątpliwości – czy możliwa jest „trzecia droga“? ze swazku Kultury słowiańskie między postkomunizmem a postmodernizmem. 1989-2004* se odvolává na termín „třetí cesta“ [*trzecia droga*] Anthonyho Giddense – původně použitého jako „obnova sociální demokracie“ – a snaží se na postjugoslávském území načrtnout politické a ideologické kontexty, které odpovídají termínům postmodernismus či postkomunismus. Jak tvrdí autorka:

„Jest jednak „trzecia droga“ metaforą niezwykle poręczną dla określenie istoty i natury dylematów, w obliczu których stoją kultury krajów (nie tylko) postjugosłowiańskich epoki transformacji. Pytanie o to, w myśl jakich reguł budowane są w ich obrębie nowe narracje historyczne, artystyczne i naukowe, a w ślad za tym – kolejne pytanie o to, czy analizować i (re)konstruować kreowane w ramach owych narracji dyskursy tożsamościowe (indywidualne i zbiorowe) w horyzoncie post-

¹³ L. Holý, *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*, překlad Z. Uherek, Praha: Sociologické nakladatelství 2001, s. 9.

komunizmu, czy też postmodernizmu, nie ma tu bowiem charakteru akademickiego¹⁴.

Nedovíme se však, jakým způsobem analyzovat a interpretovat tuto kulturu. Je to klasická analýza diskursu. Jde o metaforu „třetí cesty“ kromě původního významu a kontextu, která je – podle našeho názoru – „vyprázdněná“ v rozmanitých kontextech, a tedy není atraktivní a funkční k pochopení postkomunistické reality. Stejně i další autoři svazku *Kultury słowiańskie między postkomunizmem a postmodernizmem* dávají jen částečné odpovědi. Odpověď na titulní problém – postmodernismus a postkomunismus – nikdo nedává. Pouze článek *Postkomunizm jako syndrom – słowa, figury, sensy. Chorwacja i Polska*¹⁵ Macieja Czerwińskiego je typickou výjimkou potvrzující pravidlo, kde autor kromě kulturně diskursivních analýz poskytuje jistý metodologický rámec.

Tento návrh, odvolávající se ke dřívě načrtnutým návrhům, není jen kritický, ale také – podle neopragmatického stanoviska – pozitivní. Navazuje přitom na praxi kulturní antropologie, jako – na jedné straně – velmi sebevědomé akademické disciplíny, na druhé – zakořeněné v lokálních kontextech a snažící se ji převést na univerzální jazyk a zachovat *differentia specifica*. Jak má tento nový, teoretický, výzkumný program pro střední a východní Evropu vypadat? Je to krátký manifest a každý bod vyžaduje rozšíření a doplnění.

[1] **Glokalizace před globalizací!** Musíme opustit globální, univerzální kategorie, termíny, jazyky, teorie atd., například postmodernismus a postkolonialismus. Avšak **nemůžeme být dogmatictí**. Neopragmatická idea tvrdí, že nejdůležitější je cíl výzkumu, metodologie a teorie však můžeme volit náhodně a lokálně. Protože tak lze – podle vlastního rozhodnutí – postupovat i s některými prvky postmodernistického a postkolonialního diskursu. **Pamatujme ale na lokální kontext!**

[2] **Použijeme lokální a regionálně teoretické návrhy!** Na jedné straně historické a stále aktuální teorie, jako jsou modifikovaný strukturalismus, sociologie literatury (například Karla Krejčího anebo v Polsku Janusza Lalewicza – jde o velice zajímavý návrh na stejné úrovni s readers-response, s kriticismem Stanleya Fisha, ideje Dionýze Ďurišina či sémiotika z Tartu atd. Na druhé straně – současné návrhy jako postkomunismus (např. Jadwiga Staniszkis) anebo postsocialismus (např. Michał Buchowski). Přitom musíme pamatovat, že tak jako nemůžeme – a tak to vypadá u Holého¹⁶ – mluvit o jednom komunismu anebo socialismu v celém východním bloku (odlišně vypadala situace v Polsku, Československu nebo v So-

¹⁴ M. Dąbrowska-Partyka, op. cit., s. 187.

¹⁵ M. Czerwiński, *Postkomunizm jako syndrom – słowa, figury, sensy. Chorwacja i Polska*, [in:] *Kultury słowiańskie między postkomunizmem a postmodernizmem...*, s. 169–185.

¹⁶ L. Holý, op. cit.

Transformace, postkomunismus, postkolonialismus

větském svazu), tak i post- doba je všude jiná a jiné jsou cesty skoncování s totalitárním útlakem.¹⁷

Michał Buchowski upozorňuje:

„Even if the general model and framework were comparable, each society navigated its own way within them and underwent different trajectory of development. (...) ... the fact that the other side of the moon, Europe east of the Elbe river, was not simply red, but colorful and diversified, even if the red pigment was manifest everywhere. (...) ... capitalism and democracy – there is no one single model of them“.¹⁸

Rovněž antropoložka, Anna Witeska, konstatuje v kontextu výročí „Solidarności“ v roce 2005:

„Tegoroczne rytuały ku pamięci „Solidarności” dużym kołem ominęły dziejsze ambiwalencje systemowe, skupiając uwagę na wypracowaniu spójnej wizji przeszłości, na wyobrażeniu wspólnoty gotowej na tworzenie nowego rozdziału historii. Bardzo to budowanie selektywne i sposób widzenia świata płaski. Społeczeństwo tymczasem trwa w różnych czasoprzestrzeniach i wielu z trudnością przychodzi identyfikowanie się z centralnie dzierganym wzorem polskiej przeszłości i terażniejszości“.¹⁹

[3] Nejde zde však o to, že tento návrh má být chápan jako návrat k nacionální a nacionalisticky definované vědě (etnocentrický a národně jazykově centrický model z 19. století). Nejde o koncept: jeden národ = jeden stát = jeden komunismus/socialismus = jeden postkomunismus/postsocialismus. **Je hodně transformací, postkomunismů, postsocialismů nejen mezi, ale také uvnitř jednotlivých států ve střední a východní Evropě. Důležitý je rozdíl mezi sociálními, regionálními, sexuálními, finančními, procesionálními, etnickými²⁰ atd., skupinami.** Jiná je transformace národních a etnických menšin na Balkánu – brutální a krvavá,

¹⁷ Srov. *The Transformations of 1989-1999: Triumph Or Tragedy?*, (ed.) J.S. Micgiel, New York: East Central European Center, Columbia University 2000.

¹⁸ M. Buchowski, *Rethinking Transformation. An Anthropological Perspective on Post-socialism*, Poznaň: Wydawnictwo Fundacji Humaniora 2001, s. 10–11.

¹⁹ A. Witeska, *Stocznia umiera*, „op.cit.”, č. 6 (27)/2005, s. 5.

²⁰ Ch. D. Harris, *The New European Countries and Their Minorities*, „Geographical Review”, vol. 83, č. 3 (Jul. 1993), s. 301–320; K. Szymańska *Cudzoziemcy w Polsce. Zarys problematyki*, In: (ed.) J. Mucha, W. Olszewski, *Dylematy tożsamości euro-pejskich pod koniec drugiego tysiąclecia*, Toruň: Wydawnictwo UMK 1997, s. 219–243.

ale také i v České republice je možné postřehnout nehomogenost transformace mezi Čechy a českými Romy.²¹

Každá skupina má jiný prožitek postkomunismu, postsocialismu a transformace. Velmi pravděpodobné je, že zkušenost obyvatele Prahy anebo Varšavy je bližší než zkušenost posledního Poláka, např. zeměděle z oblasti Mazur. Odlišný byl divoký kapitalismus v Polsku a ve státech bývalé Jugoslávie.²²

Analogický mechanismus lze rozpoznat i v literatuře.²³ Velmi dobře tento mechanismus popisuje sama literatura po roce 1989 – např. literatura (nebo film) malých vlastí [*małych ojczyzn*] neuzavírající se jen do nostalgie a mikrodějin, nebo ke kvázimagickému realismu, avšak i směle a odvážně nás obklopující skutečnost, že kulturologie anebo literární věda je na tom hůře. Janaszek-Ivaničková v tomto smyslu tvrdí:

„Reasumując można powiedzieć, że międzyepoka transformacji (...) zaowocowała (...) zarówno oryginalną literaturą postmodernistyczną, o dużym diapazonie stosowanych przez nią literackich strategii i środków wyrazu artystycznego, świetnie umiejącą rozpoznać i określić główny kierunek zmian kulturowych, jak i literaturę mimetyczną i metonimiczną, utrzymaną w duchu realizmu, poddającą wnikliwej drobiazgowej krytyce realny kapitalizm z właściwą mu organizacją pracy, skutkami społecznymi, moralnością i obyczajowością... (...). Na podkreślenie zasługuje wielogłosowość, wieloopcynność i wieloznaczność literatur słowiańskich w dobie transformacji i wyłaniający się z nich etos tolerancji, trudny, kruchy, coraz częściej atakowany przez nawroty myśli twardej“.²⁴

[4] Idea je tato: některé postuláty D. Ďurišina týkající se **regionální perspektivy** v literárněvědném výzkumu, tj. perspektivy předmětu výzkumu, **musíme použít k pochopení metodologie a teorie literatury samotné. Lokalizujeme teorie!**²⁵

²¹ Srov. R. Weinerová, *Romowie w Pradze*, překlad T. Wyszowski, „Krasnogruda”, č. 5, jaro 1996, s. 158-165; J. Horváthová, *Kapitoly z dějin Romů*, Lidové noviny 2002, s. 55–65; M. Szczygieł, *Iveta lapie niebo*, „Wysokie Obcasy”, č. 43 (187), 26. 10. 2002.

²² Srov. J. Županov, *Od 'komunističkog pakla' do 'divljeg kapitalizma'*. *Odabrane rasprave i eseji (1995-2001.)*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada 2002.

²³ Srov. P. Czapliński, *Polska do wymiany. Późna nowoczesność i nasze wielkie narracje*, Warszawa: W.A.B. 2009.

²⁴ H. Janaszek-Ivaničková, *Wstęp*, [in:] *Literatury słowiańskie po roku 1989. Nowe zjawiska, tendencja, perspektywy*, t. I, *Transformacja*, /ed./ H. Janaszek-Ivaničková, Warszawa: Elipsa 2005, s. 28-29. Srov. také jiné články se svazku.

²⁵ M. Zelenka, *Literární věda a slavistika*, Praha: Academia 2002. Je to propozice bazírující na lokálních, středoevropských teoriích, mj. na komparatistice a meziliterární centristice Ďurišina – kapitola *K fenoménu středoevropských literatur (středoevropský literární prostor a jeho slovanský kontext)*. Avšak koncepce Ďurišina a Zelenky

nejdou v Polsku známé (srov. A. F. Kola, *Recepcja koncepcji międzyliterackości Ďurišina w Polsce*, [in:] *Slovensko mimo Slovensko. Brněnské texty k slovakistice X*, (ed.) I. Pospíšil, Brno: Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2008, s. 83–95).

